

**КУШОН ДАВЛАТЧИЛИГИ БОШҚАРУВ ТИТУЛЛАР ЕВОЛЮЦИЯСИНИНГ
АШЁВИЙ МАНБАЛАРДА НАМОЁН БЎЛИШИ****Шаймарданов Азамат Зокирович***Терду II босқич таянч докторанти*

Аннотация: Мақоламизда кушон ҳукмдорлари олиб юрган титуллар масаласи тадқиқот доирамизга тортилган бўлиб, титулларнинг келиб чиқиши ва аҳамияти, кушон давлатчилигига асос солиниши ҳамда ҳукмдорларнинг оддий ябғу (раҳбар, ҳукмдор) титулидан, шоҳлар шоҳига айланиб бориш эволюцияси нумизматик манбалар таҳлили асосида ёритилиб берилган.

Калит сўзлар: Ябғу, Да-Юечжи, титул, Герай Санаб, “Махараджа”, “Раджатираджа”, “Буюк халоскор”, Шаонаношао, Кушон, “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи”.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Кушонлар даврида зарб этилган илк тангаларнинг бир томонида Юнон-Бақтриянинг сўнгги подшоси Гермей тасвири, иккинчи томонида эса кхароштни ёзувида “Кужула Кадфиз, Ябғу Кушон, эътиқодида мустаҳкам” (Kujula Kasasa Kusana yavugasa dhramathidasa) деган сўзлари бор эди. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Дастлаб, кушон ҳукмдорлари оддий ябғу титулини қабул қилган. Айрим олимлар, масалан, Д. Сиркар, А. Симонетта, В. М. Массон [1:138] бу тангалар дастлаб Кадфиз I Афғонистоннинг Марказий Афғонистоннинг тоғли ҳудудларига кўчиб ўтиши ва у вақтинча юнон ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган даврлардаги шаклланган вазиятни акс эттиради, деб ҳисоблайдилар. Аммо, Кушон давлати ҳудудининг кенгайиши, давлатнинг сиёсий ва ҳарбий аҳамиятининг ортиб бориши билан бирга танга пулларда “ябғу” титули ўрнини “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи”, “буюк халоскор”, “худонинг ўғли” каби титуллар ёзила бошлаган.

НАТИЖАЛАР

Хитой ёзма манбаларида бу давлат Да-Юечжи яъни Катта юечжи номи билан аталган. Катта юечжиларнинг ҳукмронлиги даврида бошқарув бешта Ху-хеу (ўлка)ларга: Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хейтун, Гаофу [2:184] ёки Кичик Хан сулоласи тарихига кўра, Хуй-ши, Шуанми, Гуйшуан, Думи ҳамда Хисе ўлкаларига бўлинган эди. Шундай қилиб, Бақтрияда ҳукмдорлар ҳокимияти илоҳийлаштирилган Юнон-Бақтрия подшоҳлиги ўрнига конфедератив турдаги давлат ташкил топади.

Кушон атамаси ҳусусида фикримизни давом эттирадиган бўлсак, бу сўз сулола ёки қабилага тегишли бўлиб, атама илк бор милoddан аввалги I аср охири-милoddий аср бошларида ҳукмронлик қилган подшоҳ Герай Санаб зарб қилдирган тангаларда ёзилган эди [3:832] "Heraus"(HIAOY) ва "Koshshanou"

этнонимнинг мавжудлиги Герайнинг кушонлар қабила етакчиси эканлигини билдиради[4:32]. Кудзула Кадфиз томонидан зарб эттирилган барча танга матнларида кушон номи доимий равишда қўлланилган. Бундай анъанани бошқа кўчманчи парнларнинг авлодлари - Парфия давлатининг ҳукмдорлари юз йиллар давомида тангалардаги ёзувларда сулола асосчиси Аршакнинг исмини сақлаб келганлигида ҳам кўриш мумкин. Демак, Герай Кудзулагача Гуйшуанга ҳокимлик қилган. Кудзула Кадфиз эса унинг ўғли ёки набираси бўлиб чиқади. Хитой манбалари Кудзула Кадфизнинг бошчилигида юечжи қабилалари Бақтрияга келиб, бешта юечжи қабилаларини бирлаштириб, Гуйшуан подшолигини ташкил этганлиги ҳақида хабар беради.

Археология ва нумизматика фанларида "номаълум шоҳ" ёки "Сотер Мегас тангалари деб ном олган бу чақалар Ўзбекистон ва Тожикистон Республикалари жанубида олиб борилган археологик қазилмалар туфайли жуда кўплаб учраган. Бу тангалар қайси Кушон подшоси томонидан зарб этилгани ҳақида тинимсиз мунозаралар ҳозиргача давом этиб келмоқда. М.Е. Массон, Е.В. Ртвеладзе фикрича уларни Кудзула Кадфиз замонида зарб этилган. Сотер Мегас тангасининг ўнг томонида "Буюк халоскор шоханшоҳ" деган грекча ёзув зарб этилган. "Сотер Мегас" тангаларининг ўнг томонида қўлида калта ва енгил найза ушлаган идеал шоҳ сиймоси акс эттирилган. Танганинг терс томони ўртасида узатилган қўлида жанг болтаси табар - загнул тутган отлик шоҳ тасвири туширилган [5:190,191].

"Сотер Мегас" тангаларини қайси кушон ҳукмдори томонидан зарб эттирилганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар XIX асрнинг ўрталарида олимлар орасида баҳс - мунозараларга сабаб бўлди. 1950 йилда М. Э. Массон ушбу масалага бағишланган "Номаълум шоҳ - буюк қутқарувчи" мақоласида Сотер Мегас мис тангаларини зарб этилиши, тангаларнинг тарқалиш майдони ва кушон ҳукмдорлари титуллари ҳақида етарлича асосли таклифларини берган, М. Э. Массон фикрича бу тангалар Кудзула Кадфиз томонидан зарб этилган. Бу борада академик А. А. Асқаров ўз қарашларини қуйдагича келтириб ўтади: "Хитой манбалари ва археологик материаллар таҳлилига кўра, Кудзула Кадфиз 80 йил яшаб, милоднинг биринчи яримида подшоҳлик қилган. Рабатак сулолавий рўйхатига кўра, унинг ўғли Вима Такто "номаълум шоҳ" Сотер Мегас (буюк қутқарувчи) номи остида подшоҳлик қилади" деган фикрни билдиради[6:151]. Бизнингча ҳам Сотер Мегас тангаларини Кудзула Кадфиз эмас, балки , унинг ўғли дейилаётган Вима Такто томонидан зарб этилган.

МУҲОКАМА

Кушон ҳукмдорлари дастлаб камтарона "явиг" титулини олишган. Явиг - раҳбар, етакчи ҳамда шаҳзода деган маъноларни англатади. Г. Пуллейбленк явига титулини туркий кўчманчи қабилалар кушонлардан "ябғу" шаклида қабул қилган деган хулосага келган[7:95]. Бунинг археологик тадқиқотлар натижасида топилган тангаларнинг нумизматик таҳлили ҳам тасдиқлайди.

Жумладан, Кудзула Кадфиз ва Вима Кадфиз даврида зарб этилган тангаларда “Ябғу” (хитойча чжаоу) деган титуллар учрайди[8:114]. Кейинроқ эса “Хукмдор Кадфиз” фахрий номи ва турли мақомлар билан тангалар зарб эттирган [9:32]. Кадфиз I хукмронлигининг иккинчи даврига келиб давлатчилик асослари анча кучайди, бунини у зарб эттирган тангаларда ҳинд шоҳлари титули ҳисобланган “Махараджа” (буйук шоҳ) ва “Раджатираджа” яъни шоҳларнинг шоҳи, элдин даври хукмдорлари олиб юрган “василевс”(шоҳ), “василевс василеон”(шоҳлар шоҳи) каби титуллар пайдо бўлганлигидан билиш мумкин [10:346]. Ҳиндистон хукмдорлари олиб юрадиган титулларнинг зарб этилиши Кадфиз I Ҳиндистон ҳудудларини ҳам истило қилганлиги сабабли эгаллайди.

Кудзула Кадфиз энг кадимги турт хил тангасининг барчасида кхароштхи ёзувидаги матнларда “Kushana Yavugasa” яъни “Ябғу Кушон” титулида тангалар зарб эттиради[11:30]. Юнон ёзувидаги худди шундай титул унинг тангаларида юнонча ΠΑΟΥ (Zorçe), ιobyο (бақтрияча) шаклларда зарб этилган бўлиб, бу титул кўчманчи қабилалар етакчиси ёки раҳбари маъносини англатган. Таниқли тангашунос Жое Крибб Кудзуланинг бу турдаги тангалардаги ΠΑΟΥ сўзини юечжи ва илк Кушонлар тарихига оид Хитой манбаларининг ҳиҳоу терминига ишора қилиб, кўчманчи қабилалар хукмдорлари олиб юрадиган ябғу титули сифатида кўрсатилган мақом деган фикрига қўшиламан [12:15]. Чунки, ябғу титулини фақатгина кучманчилик асосида ҳаёт кечирувчи халқлар хукмдорлари олиб юрганлиги ёзма ва моддий манбалардаги маълумотлар бунинча бир бор тасдиқлаб турибти.

Таниқли топонимист олим Т. Нафасов Жанубий Ўзбекистон ҳудуди топонимлари изоҳи ва таърифига бағишланган илмий адабиётларда Жобу қишлоғи номини келиб чиқишини олий хукмдорлик унвонларидан бири – ёбғу (йабғу) атамаси номи билан боғлаган. Т. Нафасов таъкидлашича, бу унвон қадимий туркларда қабилалар иттифоқи бошлиғига бериладиган титул бўлган деган фикрда.

Кудзула Кадфизнинг вориси Вима Тактонинг кўплаб тангаларида “σωτήρ μέγας” (“Буюк халоскор” – Бақтрия тилида “ΒΩΓΟ ΣΤΟΡΓΟΖ”) титули жойлаштирилган. Вима Такто узоқ вақтдан бери “исмсиз қирол” номи билан танилган, чунки унинг тангаларида фақат “Қироллар қироли, Буюк Нажоткор” титули акс этган, Рабатак ёзуви топилгунга қадар тарихчи олимлар ўртасида унинг шахсияти катта баҳс-мунозарага айланиб кетган эди. Халоскор, қутқарувчи ғояси юнон худолари учун ҳос бўлиб, асосан, Зевсга нисбатан – нажоткор, халоскор каби сифатлар доим қўлланган. Эллинистик давлатларда худоларга берилган сифатлантирларни хукмдорлар титул қилиб олишган[13:441]. Нумизматик манбаларда Вима Такто юнон тилидаги титулни олганлигини кўрамиз, жумладан, бронза тангаларнинг аверсида Вима Тактонинг бюсти, боши юнон қироларига ҳос бўлган боғич боғланган, унинг ортида уч қиррали сулолавий тамға тасвирланган. Реверсида қўлида туғ тутган

отлиқ ҳукмдор ва бузилган юнон ёзувида “ΒΑΣΙΛΕΥ ΒΑΣΙΛΕΥΩΝ ΣΩΤΗΡ ΜΕΓΑΣ”, “Basileus Basileon Soter Megas” (шоҳлар шоҳи буюк қутқарувчи) титулида тангалар зарб эттирган [14:153].

Вима Тактонинг ўғли Вима Кадфиз даврида Рим империяси билан савдототиқ алоқалари кенг миқёсида олиб борилган. У зарб эттирган олтин тангалар вазни 8 грамм бўлиб I-аср Рим империяси тангалари вазнига мос келади. Бу танганинг аверсида: бошида дубулға, қўлида ҳукмдорлик рамзи бўлган асо тутган ҳолда тасвирланиб, бузилган юнон ёзувида: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΟΗΜΟ ΚΑΔΦΙΣΗΣ (“Basileus Ooimo Kadphisis”): “Қирол Вима Кадпхисес”. Танганинг реверсида: Шиванинг ўнг қўлида узун тридент, чап қўлида эса йўлбар териси, чапда Вима Кадфиз монограммаси. Қхароштҳи ёзувида: MAHARAJASA RAJADIRAJASA SARVALOGA ISVARASA MAHISVARASA VIMA KATHPHISASA TRADARA [15:524] (“Буюк подшоҳ, шоҳлар шоҳи, дунё хўжайини, Маҳисвара (ернинг хўжайини), Вима Кадфиз, ҳимоячи.” каби титулар орқали унинг шахсияти янада илоҳийлаштирилган.

Канишка I (милодий 127\128-152 йиллар) ҳукмронлигининг илк босқичида юнонча ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΑΝΗΒΚΟΥ яъни шоҳлар шоҳи Канишка титулида олтин танга зарб еттирди. Танганинг олд томонида, Канишка қурбонгоҳ устида қурбонлик қилаётган ҳолда тасвирланган бўлса, танганинг тескарисида тик турган Гелиос ва сулолавий тамға тасвири туширилган[16:142].

ХУЛОСА

Будда тасвири туширилган Канишка I олтин тангасида эса “ΡΑΟΝΑΝΟΡΑΟ ΚΑ ΝΗΡΚΙ ΚΟΡΑΝΟ” - “Шаонаношао Канишки Кушано” титулини зарб эттиради. Шаонано шао титули қадимги Бақтрия тилидан олинган бўлиб, “шоҳлар шоҳи” деган маънони англатган[17:265]. Айнан Канишка I тангаларидаги юнонча “василевс василеон” титулига эквивалент бўлган, сак-хутан тилидан олинган ва қадимги форсча шакли “Kshaathiyānam Kshayathia” - шоҳлар шоҳи титулини такрорлайдиган титул ўрнига бақтрияча “Шаонано шао” (Шаонаношао - шоҳлар шоҳи) титулига алмаштирди. Тангалардаги матнларда ҳинд титуллари ҳам деярли қўлланилмайди. Канишка I юнон титулларида бутунлай воз кечади ва ўзининг келиб чиқишини бевосита Ўрта Осиё дунёсига тақайди. “Шаонано шао” титули форсча Kshâathiyânâm Kshâyathia- шоҳлар шоҳи титули формасини такрорласа-да, империя ўзига ҳос бошқарув усулига эга эканлиги билан фарқланган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Sircar D.C., 1953, p. 138; Simonetta A.M., 1958, p. 171; Masson V.M., Romodin V.A., 1964, pp. 158-159.
2. Бичурин Н.Я. Сведения о народах....

3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Тошкент. 2000 йил.
4. Markowitz M. Coins of the Kushan Empire Coin Week 2019.
5. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент нашриёти 2015 й.
6. Турсунов. С.Н. Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Т. Муҳаррир нашриёти. 2003 й.
7. G. Pulleyblank . The consonantal system..., 1» 2, p.95« 2, p. 256i B.G. Pulleyblank . Chinese and Indo—Europeans.... p.28.
8. Зиёдулла Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т. Адолат нашриёти. 2003 й.
9. И. Исоков М., Пардаев К. Ўзбекистон тарихи Ўқув қўлланма. Тошкент нашриёти. 2009 йил.
10. Э.В. Ртвеладзе. Титулы правителей государств и владений в Средней Азии в начале I тыс. до н.э. – III-IV вв. н.э 2009 г. Ўзбекистон нашриёти.
11. Chattopadhyay B. The age of the Kushanas: A Numismatic study- Calcutta, 1967. P. 22-28; Mukherjee. The Rise and Fall...P.
12. Cribb 1993, 130. Cribb has returned to the title, devoting to it a specific treatment in 2018, where HIAOY is expressly taken to render in Greek letters the Chinese xihou. Falk 2018 is of the same opinion (having changed since Falk 2015, 87, where H(I)AOY was felt to reflect *ṣāhi* for “king”). The derivation of the title from a Chinese original was already criticized by F. Thierry (2005, 462-463). The question is still a matter of debate, also due to the possible inferences on the ties between the Kushans and the Han (cf. Cribb 2018, 15; Falk 2018, 34).
13. Fussman 2014: 441-бет.
14. Cribb, Joe. “The ‘Heraus’ coins: Their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises”, Essays in Honor of Robert Carson and Kenneth Jenkins. Price, M., A. Burnett and R. Bland. London (1993) .
15. Tarn, W. W. (1951). The Greeks in Bactria and India. 3rd Edition 1984. Ares Publishers, Chicago. ISBN 0-89005-524-6.
16. Sims-Williams, Nicholas and Joe Cribb (1995/6): "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great." Silk Road Art and Archaeology 4 (1996), pp.
17. Cribb, Joe. “The ‘Heraus’ coins: Their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises” New Delhi.